

Üksikisikute kaitse relvastatud konfliktides

Ettekanne inimõiguste õpetamise seminaril 5. detsembril 2002. a

Rain Liivoja

1. Sissejuhatus

Esimesel sajandil enne Kristust nentis Cicero, et „relvade keskel seadused vaikivad”^[1]. Viimase paarisaja aasta jooksul on selle väite paikapidavus märkimisväärselt kahanenud, kuid kahjuks väike tõetera selles siiski peitub. Alljärgnevas leiabki käsitlemist relvastatud konfliktide õiguslik reguleerimine üksikisikute kaitse seisukohalt. Enne sisuliste küsimuste juurde asumist on aga otstarbekas tegeleda veidi süstemaatikaga.

Kõigepealt tuleb märkida, et termini *relvastatud konflikt* kasutamine mõistete *sõda*, *sõjategevus* või *sõjaline konflikt* asemel ei ole juhuslik. Rahvusvaheliste suhete teoorias peetakse sõja all silmas olukorda, kus riigid kasutavad üksteise suhtes vägivalda.^[2] Õiguslikult on aga kõnealune termin siiski mõnevõrra ebamäärane, mistõttu nii erialakirjanduses kui ka rahvusvahelistes lepingutes kasutatakse reeglina mõistet *relvastatud konflikt* või *relvakonflikt* (*armed conflict*, *bewaffneter Konflikt*).^[3] Veelgi enam, viimasel ajal on sõjaks hakatud nimetama kõikvõimalikke jõustruktuuride operatsioone (nt *sõda terrorismi vastu*) ning selline sõnakasutus on üle kandunud ka igapäevakeelde.

Lisaks nimetatud lingvistilisele nüansile on oluline rõhutada, et üksikisik on relvastatud konfliktis kaitstud nii inimõiguste kaitse alaste normidega kui ka rahvusvahelise humanitaarõigusega. Vaatamata oma ühisele eesmärgile tuleb neid rahvusvahelise õiguse instituute siiski teineteisest eristada.^[4] Inimõigused on oma põhiolemuselt küsimus riigi ja tema jurisdiktsiooni all oleva isiku suhetest, mille osas on kehtestatud teatavad rahvusvahelised standardid. Võib öelda, et inimõigused tagavad üksikisikule ennekõik kaitse tema enda riigi ametivõimude eest. Rahvusvaheline humanitaarõigus tegeleb aga teiste riikide tsiviilisikutele ja kombantidele adekvaatse kohtlemise tagamisega ning sõjapidamise meetodite piiramisega. Olgugi et teema *inimõiguste kaitse sõjalistes konfliktides* all on mõni tunnustatud autor käsitlenud ka rahvusvahelise humanitaarõiguse küsimusi,^[5] on alljärgnevas inimõiguste problemaatika humanitaarõigusest võimaluste piires lahutatud.

2. Inimõiguste kaitse relvastatud konfliktides

Relvastatud konflikti toimumine *ipso facto* inimõiguste kaitset juriidilises plaanis ei mõjuta. Selline konflikt iseenesest ei peata vastavate rahvusvahelis-õiguslike instrumentide kehtivust ega vähenda või kaota riikide kohustust neid järgida. Reaalsus on aga ka see, et iga relvastatud konflikti käigus paratamatult isikute õigusi piiratakse ning teatud ulatuses lubavad seda ka rahvusvahelistes lepingutes sisalduvad erisätted.

Olulisemates inimõigusi käsitlevates rahvusvahelistes lepingutes sisalduvad sätted inimõiguste kaitse erirežiimi kohta teatavates erandlikes olukordades. Kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelise pakti^[6] artiklis 4(1) on märgitud:

Kui riigis valitseb erakorraline seisukord, mis ähvardab rahva elukäiku ja millest ametlikult teatatakse, võivad käesolevast paktist osavõtvad riigid käesolevast paktist tulenevatest

kohustustest taganeda vaid sedavõrd, kuivõrd seda nõuab olukorra teravus, tingimusel, et kasutuselevõetud abinõud ei oleks vastuolus nende riikide teiste kohustustega rahvusvahelise õiguse järgi, ega tooks endaga kaasa diskrimineerimist rassi, nahavärvuse, soo, keele, usutunnistuse või sotsiaalse päritolu alusel.

Sama artikli lõikes 2 loetletakse need pakti artiklid, millest taganemine ei ole eeltoodud alustel lubatud, ning lõikes 3 pannakse riikidel kohustus teisi pakti osalisriike rakendatavatest piirangutest ja nende kehtivuse ajast ÜRO peasekretäri kaudu teavitada.

Ka Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon^[7] võimaldab konventsiooni alusel tekkivatest kohustustest teatud ulatuses taganeda artikli 15(1) alusel „sõja ajal või muus hädaolukorras, mis ähvardab rahva eluvõimet”. Analoogiliselt eelnimetatud paktiga on toodud ka loetelu artiklitest, millest taganemine ei ole mingil juhul lubatud, ning teiste osalisriikide informeerimise kohustus (vastavalt artikli 15 lõiked 2 ja 3).

Võrdlusena olgu ära märgitud ka Ameerika inimõiguste konventsioon,^[8] mille artiklis 27(1) nähakse osalisriikidele võimalus taganeda konventsiooni alusel tekkivatest kohustustest „sõja ajal, avalikkust ohustavas või muus hädaolukorras, mis ähvardab liikmesriigi iseseisvust või julgeolekut.”

Eeltoodust saab teha kaks olulist järeldust:

1. Teatavates eriolukordades, milliste ühe vormina tuleb käsitada relvastatud konflikti, on riikidel võimalik taganeda inimõigusi kaitsvate rahvusvahelise-õiguslike instrumentide osadest sätetest.
2. Eksisteerib rida inimõigusi kaitsvaid rahvusvahelise õiguse norme, mille täitmisest ei ole võimalik taganeda ka eriolukordades.

Siinjuures ongi vast kõige olulisem välja selgitada, millised on need „absoluutsed inimõigused”, mis on rahvusvahelise õigusega tagatud ka eriolukordades, s.h relvastatud konfliktides. Erinevates inimõiguste alastes konventsioonides on sääraste õiguste kataloog mõnevõrra erinev, põhjused selleks ei ole mitte niivõrd põhimõttelised pigem ajaloolised.^[9] Tabel 1 võrdlebki sellest seisukohast kolme eespoolnimetatud rahvusvahelist lepingut, kusjuures Euroopa inimõiguste konventsiooni puhul on arvesse võetud ka lisaprotokollid.

<i>Kaitstav õigus, vabadus või põhimõte</i>	<i>Euroopa konventsioon</i>	<i>Kod. ja pol. õiguste pakt</i>	<i>Ameerika konventsioon</i>
õigus elule	■ ^[10]	■	■
piinamise ja ebainimliku kohtlemise keeld	■	■	■
orjuses ja sunduses pidamise keeld	■	■	■
<i>nullum crimen</i> printsiip	■	■	■
võlavangistuse keeld	□	■	□
õigussubjektsuse tunnustamine	–	■	■
mõtte-, südametunnistuse ja usuvabadus	□	■	■
õigus abielluda	□	□	■
õigus nimele	–	–	■

<i>Kaitstav õigus, vabadus või põhimõte</i>	<i>Euroopa konventsioon</i>	<i>Kod. ja pol. õiguste pakt</i>	<i>Ameerika konventsioon</i>
lapse õigus erilisele kaitsele	–	☐	■
õigus kodakondsusele	–	☐ ^[11]	■
õigus osaleda riigijuhtimises	☐	☐	■

- taganemine eriolukorras ei ole lubatud
- taganemine eriolukorras on lubatud
- konventsioon ei reguleeri antud küsimust

Tabel 1. *Euroopa inimõiguste konventsiooni, kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelise pakti ja Ameerika inimõiguste konventsiooni võrdlus „absoluutsete õiguste“ seisukohalt*

Antud võrdluse pinnal võib mõningate mööndustega väita, et „absoluutseteks“ inimõigusteks ja põhivabadusteks on:

- õigus elule;
- õigus õigussubjektsuse tunnustamisele;
- piinamise ja ebainimliku kohtlemise keeld;
- orjuses ja sunduses pidamise keeld;
- tagasiulatava jõuga karistusseaduse kohaldamise keeld (*nullum crimen* printsiip);
- mõtte-, südametunnistuse ja usuvabadus.

Ka Eesti Vabariigi põhiseadus näeb ette võimaluse piirata põhiõigusi riigi ja elanike ohutuse tagamiseks sõjaseisukorra ja erakorralise seisukorra ajal. Nimelt sätestab põhiseaduse § 130 järgmist:

Erakorralise või sõjaseisukorra ajal võib riigi julgeoleku ja avaliku korra huvides seadusega ettenähtud juhtudel ja korras piirata isikute õigusi ja vabadusi ning panna neile kohustusi. Piirata ei tohi õigusi ja vabadusi, mis on sätestatud põhiseaduse paragrahvides 8, 11-18, 20 lõige 3, 22, 23, 24 lõiked 2 ja 4, 25, 27, 28, 36 lõige 2, 40, 41, 49 ja 51 lõige 1.

Ilmneb, et põhiseaduses toodud kataloog õigustest, mida piirata ei tohi, on oluliselt laiem rahvusvaheliste lepingutega etteantud miinimumstandardist. Põhiseaduse tõlgendamisel tuleb aga silmas pidada, et relvastatud konflikt või muu suurem oht riigi julgeolekule õigustavad põhiõiguste ulatuslikumat piiramist ka erakorralist või sõjaseisukorda välja kuulutamata. Seetõttu on põhiseaduse § 130 oluline põhiõiguste seaduse kvalifitseeritud reservatsiooniga piiramise ja põhiõiguste ilma seadusereservatsioonita piiramise seisukohalt, sest ülejäänud põhiõigusi piiratakse seaduse alusel avalikes huvides niigi. ^[12]

3. Rahvusvaheline humanitaarõigus

Nagu sissejuhatuses märgitud, kaitsevad üksikisikuid relvastatud konflikti tingimustes ka ühe teise õigusharu — rahvusvahelise humanitaarõiguse normid. Mõnede autorite arvates on rahvusvaheline humanitaarõigus ning rahvusvaheline sõjaõigus üks ja seesama asi. ^[13] Ilmselt on aga põhjendatum seisukoht, mille kohaselt rahvusvahelise sõjaõiguse ehk nn *ius in bello* moodustavad kõik normid, mis reguleerivad „sõjapidamist“ relvastatud konfliktis, samas kui rahvusvaheline humanitaarõigus tegeleb üksnes üksikisikute kaitsega. ^[14] Igal juhul võib aga öelda, et rahvusvahelise humanitaarõiguse eesmärgiks (kas siis ainukeseks või üheks mitmest) on üksikisiku kaitse relvastatud konflikti ajal.

Nagu enamuse rahvusvahelise õiguse valdkondi, eksisteeris ka rahvusvaheline humanitaarõigus algselt riikidevahelise tavana. Teatavas rahvusvaheliste suhete arenguastmes pidasid aga riigid vajalikuks väljakujunenud tavaõiguse normid kodifitseerida, mille tulemusena on vastu võetud ridamisi rahvusvahelist humanitaarõigust puudutavaid rahvusvahelisi lepinguid. Olulisematena neist olgu ära märgitud järgmised.^[15]

- Protokoll lämmatavate, mürgiste või neile sarnanevate gaaside ja bakterioloogiliste vahendite sõjas tarvitamise keelu kohta (Genf, 1925).
- Genfi 1949. aasta konventsioonid ehk nn. Punase Risti konventsioonid:
 - Genfi konventsioon haavatud ja haigete sõjaväelaste olukorra parandamise kohta (I konventsioon);
 - Genfi konventsioon haavatud, haigete ja merehädas sõjaväelaste olukorra parandamise kohta merel (II konventsioon);
 - Sõjavangide kohtlemise Genfi konventsioon (III konventsioon);
 - Tsiviilisikute sõjaaegse kaitse Genfi konventsioon (IV konventsioon).
- Genfi 1949. aasta konventsioonide 1977. aasta lisaprotokollid:
 - Lisaprotokoll rahvusvaheliste relvakonfliktide ohvrite kaitsmise kohta (I);
 - Lisaprotokoll siseriiklike relvakonfliktide ohvrite kaitse kohta (II).
- Bakterioloogiliste (bioloogiliste) ja toksinrelvade täiustamist, tootmist ja varumist keelustav ning nende hävitamist nõudev konventsioon (London, Moskva ja Washington, 1972).
- Ülemäärase kahjustava või purustava toimega tavarelvade kasutamise keelustamise ja piiramise konventsiooni (Genf, 1980). Nimetatud konventsioonil on neli lisaprotokollit:
 - Protokoll avastamatute kildude kohta (I protokoll) (1980);
 - Protokoll miinide, püünismiinide ja muude seadeldiste kasutamise keelustamise või piiramise kohta (II protokoll) (1980, parandatud 1996);
 - Protokoll süüterelvade kasutamise keelustamise ja piiramise kohta (III protokoll) (1980);
 - Protokoll pimestavate laserrelvade kohta (IV protokoll) (1996);
- Konventsioon keemiarelvade täiustamise, tootmise, varumise ja kasutamise keelustamisest ja nende hävitamisest (Pariis, 1993).
- Konventsioon isikkoosseisu vastaste miinide kasutamise, varumise, tootmise ja üleandmise keelamisest ja nende hävitamisest (Ottawa, 1997).

Tuleb silmas pidada, et paljud nimetatud lepingutes sisalduvad normid on samas ka rahvusvaheliseks tavaõiguseks.^[16] Sellised normid on aga kohustuslikud kõikidele riikidele, mitte ainult vastavat normi kodifitseeriva lepingu osalisriikidele.

Rahvusvahelise humanitaarõiguse normistik on äärmiselt mahukas ja detailne. Küll on aga võimalik välja tuua mõningad põhiprintsiibid^[17], mida üksikud normid tegelikult sisustavad ja tagavad.

1. Humaanse kohtlemise printsiip. Rahvusvaheline humanitaarõigus (eriti Genfi konventsioonid) lähtub isiku ja tema väärikuse austamise seisukohast. Isikuid, kes sõjategevuses vahetult ei osale, ja ka neile, kes haiguse, haavatasaamise vms asjaolu tõttu on võitlusvõimetud, tuleb kohelda lugupidavalt ja neid sõjategevuse tagajärgede

eest kaitsta; kannatanuid tuleb abistada ja nende eest hoolt kanda sõltumata poolest.^[18] Inimlikkuse põhimõtetest tuleb igal juhul kinni pidada (Genfi konventsioonide ühine artikkel 3).

Ka sõjavange tuleb igas olukorras kohelda inimlikult ning neid tuleb kaitsta avalikkuse viha ja huvi eest. Sõjavang on kohustatud iseenda kohta avaldama üksnes identifitseerimist võimaldavad andmed (nimi, auaste jne), teda ei tohi füüsiliselt ega vaimselt piinata ega sundida mis tahes muud teavet avaldama.^[19]

2. Tsiviilelanike ja -objektide kaitse printsiip. Konflikti osapooled peavad alati vahet tegema tsiviilelanike ja kombatantide ning tsiviil- ja sõjaliste objektide vahel ning suunama oma tegevuse üksnes sõjaliste objektide vastu (Genfi konventsioonide I lisaprotokoll artikkel 48). Rünnakud tsiviilisikute või –objektide vastu on keelatud. Tsiviilisikutena käsitletakse kõiki isikuid, kes ei kuulu relvajõudude koosseisu, ning kahtluse korral eeldatakse, et tegemist on tsiviilisikuga. Tsiviilobjektideks loetakse kõik objektid, millel ei ole sõjalist tähtsust, s.t mis ei anna sõjategevusse arvestatavat panust ja mille hävitamine ei anna hetkeolukorras konkreetseid sõjalisi eeliseid. Eelpooltoodut silmas pidades on keelatud kasutada relvi, mis on võimetud eristama sõjalisi sihtmärke ja tsiviilobjekte.^[20]

3. Sõjapidamisviiside ja -vahendite valiku piiratuse printsiip. Keelatud on kasutada selliseid relvi, laskemoona ning sõjatarbeid ja sõjapidamisviise, mille eesmärgiks on põhjustada liigseid vigastusi või õigustamatuid kannatusi.^[21] Konkreetselt on keelatud või piiratud järgmiste relvaliikide kasutamist:

- keemiarelvad;
- toksilised ja bakterioloogilised relvad;
- isikkoosseisu vastased (maa)miinid;
- relvad, mille peamine eesmärk on vigastada inimkeha röntgenkiirtega avastamatute kildudega;
- süütereelvad;
- silma jäävat pimestumist põhjustavad relvad.

Sõjapidamisviisidena on keelatud:

- keskkonna kahjustamine sõjapidamisviisina tasemel, mis seab ohtu elanikkonna tervise või ellujäämise;
- ohtlike rajatiste või seadmete (paisud, tammid, tuumaelektrijaamad) ründamine, kui see võib põhjustada ohtlike jõudude vallandumise ning kaasa tuua tõsiseid kaotusi tsiviilelanikkonna hulgas.

4. Üksikisikute kaitse tagamise mehhanismid

Siseriikliku õiguse normid on lõppastmes, s.o viimase võimaluse ehk *ultima ratio*'na tagatud riigi sunnijõuga. Rahvusvahelise õiguse täitmise tagamine on aga läbi aegade olnud mõnevõrra problemaatiline. Rahvusvahelise humanitaarõiguse normide järgimine on põhimõtteliselt tagatud järgmiste mehhanismidega.^[22]

1. Repressaalid, mis kujutavad endast rahvusvahelise õiguse vastaseid tegusid, mis on vastusena sellele eelnenu teise riigi rahvusvahelise õiguse vastasele teole õigustatud.^[23] Repressaalide suunamine „kaitstuid isikute“ (sõjavangid, haavatud, haiged ja laevahuku läbiteinud ning vastase kätte sattunud tsiviilisikud) vastu on Genfi konventsioonide kohaselt keelatud.

Repressaalid tsiviilisikute vastu on aga keelatud Genfi konventsioonide I lisaprotokolliga, millel liikmesriike oluliselt vähem kui konventsioonidel endil, mistõttu antud normi näol ei ole tegemist rahvusvahelise tavaõigusega!

2. Kaitsva riigi (*Protecting Power*) institutsioon. Konflikti osapooled määravad konflikti alguses mõne neutraalsed või antud konflikti suhtes kolmandad riigi, kes teostavad järelevalvet kaitstud isikute kohtlemise üle.

3. Siseriiklik kriminaalõigus. Rahvusvahelise humanitaarõiguse rikkumise eest on Genfi konventsioonidega liitunud riikides ette nähtud kriminaalõiguslikud sanktsioonid. Eestis kehtestab vastutuse sõjasüütegudes karistusseadustiku (KarS) §§ 95–109. Vastavalt KarS §-le kehtib Eesti karistusseadus teo toimepanemise koha õigusest sõltumata väljaspool Eesti territooriumi toime pandud teo kohta, kui teo karistatavus tuleneb Eestile siduvast välislepingust. Tegemist on nn universaalsuspõhimõttega, mille kohaselt võivad teatavaid kuritegusid menetleda kõik riigid, olenemata teo toimepanemise kohast ja teo toime pannud isikust. Niisuguste kuritegude hulka kuuluvad ka Genfi konventsioonide jämedad rikkumised (*grave breaches*).^[24]

4. Rahvusvaheline kriminaalõigus. Rahvusvaheliste kuritegude menetlemiseks on loodud ka mitmeid rahvusvahelisi kohtuid: Nürnbergi ja Tokyo tribunamid II maailmasõja järel, samuti käesoleval ajal ÜRO egiidi all tegutsevad Jugoslaavia ja Rwanda tribunamid.

1998. aastal kirjutati Roomas alla alalise Rahvusvahelise Kriminaalkohtu statuudile. Ka Rooma statuudiks nimetatav dokument jõustus 1. juulil 2002 ning selle alusel omandab RKK siseriiklike kohtute jurisdiktsiooni täiendava, kuid mitte seda asendava jurisdiktsiooni genotsiidi, inimsusevastaste kuritegude, sõjakuritegude ja agressiooni üle.^[25]

5. Kokkuvõte

Pidades silmas nii vastavate konventsioonidega tagatud inimõiguste miinimumstandardit kui ka humanitaarõiguse norme, võib nentida, et õiguslik baas antud valdkonnas on suhteliselt tugev. Samas tuleb mõnda mõningaste puudujääkide olemasolu vastavate õigusnormide efektiivsel rakendamisel. Jääb üle loota, et rahvusvahelises kriminaalõiguses ilmnev positiivne dünaamika tagab tulevikus üksikisikutele nende õiguste tugevama kaitse.

: Tartu Ülikooli Õigusinstituudi üliõpilane; ELSA Estonia peasekretär

^[1] „Silent enim leges inter arma” — Marcus Tullius Cicero. *Oratio pro Milone*. 52. a.a.Chr.

^[2] Graham Evans & Jeffrey Newnham, *The Penguin Dictionary of International Relations*. London: Penguin Books, 1998, pp. 565–567.

^[3] Otto Kimminich & Stephan Hobe, *Einführung in das Völkerrecht*. 7. Aufl. Tübingen: Francke, 2000, S. 442.

^[4] Põhjalikumalt vt. Raúl Emilio Vinuesa, „Interface Correspondence and Convergence of Human Rights and International Humanitarian Law” — *Yearbook of International Humanitarian Law*, 1 (1998), pp 69–110.

^[5] vt Henn-Jüri Uibopuu, *Inimõiguste rahvusvaheline kaitse: käsiraamat ja õpik ülikoolidele*. Tallinn: Juura, 2000, lk 127 jj.

^[6] Montreal, 16.12.1966.

^[7] Rooma, 04.11.1950.

- [8] *American Convention on Human Rights*. San José, 22.11.1969.
- [9] vt Vinuesa, *supra* viide 4, p 87–88.
- [10] Välja arvatud inimeste hukkamise õiguspärase sõjategevuse tagajärjel; surmanuhtlus on sõja ajal või vahetu sõjaohu korral seadustatav (vt lisaprotokoll nr 6, art 2)
- [11] Seejuures peetakse silmas lapse õigust kodakondsusele, vt art 24(3).
- [12] *Eesti Vabariigi põhiseadus: kommenteeritud väljaanne*. Tallinn: Juura, 2002, lk 574.
- [13] nt Merilin Kiviorg, Kristi Land, Kärt Miil & Hannes Vallikivi, *Rahvusvaheline õigus: loengukonspekt*. Tallinn: Juura, 2002, lk 169 jj (edaspidi *Konspekt*); Richard Goldstone, „Reflections on the Development of the Law of War“ — *McGill Law Journal*, 46 (2000), pp 279–290, at 281.
- [14] Kimminich & Hobe, *supra* viide 3, S. 442.
- [15] Põhjalikku andmebaasi vt <http://www.ichr.org/ihl>
- [16] Eriti kehtib see Genfi 1949. aasta konventsioonide kohta, kuivõrd nendel on osalisriike 189 ehk praktiliselt kõik maailma riigid.
- [17] vt *Konspekt*, *supra* viide 3, lk 171.
- [18] 12. augusti 1949. aasta Genfi konventsioonide ja nende lisaprotokollide kokkuvõte. Genf: Rahvusvahelise Punase Risti Komitee, 1993, lk 3.
- [19] *Konspekt*, *supra* viide 3, lk 171
- [20] *ibid.*
- [21] *ibid.*, lk 171–172.
- [22] Antonio Cassese, *International Law*. Oxford: Oxford University Press, 2001, p 140 *et seq.*; *Konspekt*, *supra* viide 13, pp 173–175.
- [23] *Konspekt*, *supra* viide 13, lk 184.
- [24] Kriangsak Kittichaisaree, *International Criminal Law*. Oxford: Oxford University Press, 2001, p 138 *et seq.*
- [25] Lähemalt RKK kohta vt nt William A. Schabas, *An Introduction to the International Criminal Court*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.